

Párbeszéd levelekben

MALOM A SÉDEN — EGY ORSZÁG A SZAKADÉK SZÉLÉN

Illyés egyszer futólag említette, hogy a hazafiság nagy próbetételeiről szóló drámáinak sorát egy modern tárgyúval akarja lezárni, amely a háború utolsó időszakában egy dunántúli malomban játszódik. Sokat nem beszéltünk róla, s egyszer csak elküldte a kéziratot ezzel a kísérőlevéllel:

Tihany, 1958. IX. 6.

Amit évek óta terveztem, megcsináltam, ha vázlat-szerűen is, — mert már nem is igazi buzgalomból, hanem hogy a nyomás alól szabaduljak s érdemlegesebbe foghaszak; ha arra lesz még buzgalom.

Főleg a harmadik felvonás második része van nagyon is odacsapva. Amit ott leírtam, szinte csak jelzésül írtam le, ilyen formában gondolnék el valami kifejeletet. De érzem, a jellemek nem jók, főleg a nyílás nem.

Egyszóval, ide kellene, főképp a harmadik felvonás átgondolásához, egy pihent ész.

Ezért zavarlak téged vele. Pusztán magánhasználatra küldöm tehát. Hisz már mondandója miatt is előadhatatlan, de ettől függetlenül sem adnám még ki a kezemből. Ne hivatalosan szólj tehát hozzá, hanem barátian. Ezért nem is sürgeti más, mint a kíváncsiságom: lehet-e ebből énekes halott?

Kérek, ne említsd senkinek. Legfeljebb Gellértnek, ha gondolod, volna kedve erre a szívségre neki is, amit itt tőled kértem.

Rögtön elolvastam a drámát, amely, mint Illyés egyéb írásai, tele volt emelkedett, remekül megfogalmazott gondolatokkal. De a mű végső kicsengésével, egészének mondanivalójával nem tudtam megbarátkozni többszöri újraolvasás után sem.

Hazafiság és emberség eszméjét kapcsolja egybe a dráma. Azt példázza, hogy még a legnagyobb megpróbáltatás idején, amikor molekuláira esik szét az „állam”, akkor is újjáépülhet a „haza” az egyes molekulákban. Egy ilyen kis közösség verődik össze abban a malomban, amely az évszázadok során tizenkilencszer dőlt romba, s amelyet a Galambos család mindannyiszor újjáépített. Most is ők lakják. Szellemi vezetőjük egy öreg tanár, Kálmán bácsi, ám a gondok a menyé, Vali vállát nyomják. S ezek a gondok egyre sűrűsödnek, ahogy közeledik a front, szűkül a német—magyar, fasiszta-nyilas katonaság körül a gyűrű. A malom ugyanis menedéket nyújt bujkáló zsidóknak, sőt a legkritikusabb pillanatban az egyik Galambos fiú, Imre odamenekít egy üldözött ellenállót. Képzeltbeli figura ez is, de a Berecz név mögött olyan szabású nagy egyéniség sejthető, mint amilyen Bajcsy-Zsilinszky Endre volt.

Valinak mostanáig sikerült távoltartania a háborút a kis közösségtől, most azonban fokozódnak a veszélyek. Férje, Géza a vagyont szeretné Bécsbe menekíteni. Az ő parancsnoka, a nyilas Takács viszont Valit, akinek kedvéért idáig szemet hunyt a bujkáló zsidók láttára. Ám az üldözött Bereczz mindenképp kézre kell kerítenie, akár a legkíméletlenebb eszközökkel. Ez a harc feszül három felvonáson át. Végül — ebben az első verzióban — Vali az eszményeitől annyira idegen erőszakra kényszerül: lelövi a nyilast. Hogy ezzel sikerült-e megmentenie a közösséget vagy sem, nem derül ki világosan, mert kívülről katonaléptek dobognak és lehull a függöny.

Nem késlekedhettem sokáig a válasszal, s egy terjedelmes levélben leírtam az első felvo-

nással kapcsolatos észrevételeimet. Itt jórészt technikai problémák merültek föl: hogyan lehetne a sokféle ágazó cselekményt szorosabb rendbe szedni. Sűrűsödtek a bajok a másodikban, de ezekre is ajánlottam ügyesebb megoldást egy második, hasonló terjedelmű levélben. Illyés válasza:

Tihany, 1958. IX. 20.

Hálásan köszönöm fáradozásod. Köszönöm jó véleményed is (a köszönet itt a biztatási szándéknak szól.) Megjegyzéseidet szinte egytől egyig el tudom fogadni, mert hisz — eddig — nem a lényegét érintik. S ha azt te is jól érzed, akkor valóban csak felületi a változtatás, — azt pedig az ügy érdekében szívesen.

De a kemény dió most jön, a harmadik fölvonás. Még jobban annak a második része. Itt a lényegét illetően is van kételyem. Itt az egész vállalkozás megbukhatik, belső hibák miatt. Arra kérlek hát, ne vesztítsd el még a türelmed, illetve itt tedd föl a dramaturgiai nagytót, azaz röntgen-lámpát.

Közbevetőleg hadd mondok el, hogy mikor jóval később a darab Veszprémben színre került, a javasolt igazítások zöme fölöslegessé vált, Illyés jobb megoldást talált rájuk. Eredeti elgondolása ugyanis az volt, hogy a történet három színhelyen játszódik: a malom előtt, a lakószobában és Berecz rejtékelyén. Az én észrevételeim jórészt arra vonatkoztak, hogy a szereplők miféle mozgatóját igénylik a három színhely jelenetei. Illyés azonban végül egységes színteret — szimultán díszletet — írt elő, ahol együtt van a három, de mindig az a rész világosodik meg, ahol épp folyik a játék. Így filmszerűen sokkal ügyesebben lehet bemutatni a történet logikus folyamatát.

A halogatás nem sokat ért, végül meg kellett írnom a harmadik levelet is. Csak lényegesebb részeit idézem:

...nem mindenütt látom elég világosan az írói szándékot. Ilyenformán megeshetik, hogy néhány helyen olyasmivel is vitába szállok, ami szervezesebb része a darabnak, mint én gondolom, s nem olyan egyszerű a megváltoztatása.

A végén kezdeném. Az utolsó jelenet végén léptek zaja közeledik, s még mielőtt a belépőt megláthatnók, vége a darabnak. Ezt így nem érzem teljes értékű befejezésnek. Igaz, hogy Vali és Imre lelki problémája megoldódott (bár ez is inkább csak látszólag), de a történetük nincs befejezve, s a darab többi szereplőjéé sem. Illetve csak akkor, ha a következő pillanatban egy orosz katona lép be, vagyis az ő részükre a háború véget ért. Csakhogy ezt a befejezést mostanig semmi sem készíti elő (leszámítva az elsötétüléseket, csattanásokat és néhány nem elég erős utalást arra, hogy a háború itt van a nyakukon, s nem másfél nap, de tán órák vagy percek kérdése a vég). A mese eddigi szövegdékéből inkább a tragikus vég látszik valószínűbbnek, hogy a lövésre a kinti magyar (vagy német) katonák jönnek be (Takács emberei, akiknek sípolni akart) s akkor bekövetkezik a házkutatás vagy akár a tömegmészárlás, amit Vali el akart kerülni. Ebben az esetben tehát ez a lövés fölösleges, sőt káros gyilkosság. Emberileg érthető ugyan, de nem érzem fölemelőnek. Gyilkolni mindig bűn, de ha önvédelemből és mások védelmében történik, megbocsátható. Ha ez a gyilkosság megmenti a menekülőket életét, helyénvaló. De ha elárulja őket, akkor kétségbeesett és állati reflex, amelynek semmiféle erkölcsi értéke nincs. Nem tudom, ez volt-e a szándék — ha ez, nem tudok megbarátkozni vele — vagy megoldatlanul nyitva hagyni a kérdést — ezt sem érzem kielégítőnek. A történetet úgy érzem csak kereknek, befejezettnek és megnyugtatónak, ha a szereplők életben maradnak, ha hozzáláthatnak a haza további fölépítéséhez.

(A levél további része jórészt arról szól, miféle módosításokat kívánna az ilyen értelmű befejezés előkészítése. Ha mégis marad a teljes pusztulás, mindez nem használható.) Akkor tán, egy utójátékban a rendező zárhatná le a történetet, s vonhatna le valami olyan konzekvenciát, hogy bár ebben az esetben rosszul végződött a dolog, haza mégis csak akkor lesz, ha a

humánumnak olyan fokára hágnak, mint ahol Kálmán, Vali, Imre és Berecz állott. Kedvem ellenére írom ezt, mert a látottak után az ilyen érvelés engem sem győzne meg. A színpad: világ egy csepp vízben. Ha a malom lakói mind elpusztulnak, azt kell hinnem, hogy egész Magyarország elpusztult, s ez így nem áll.

A válasz:

Tihany, 1958. IX. 30.

... Sajnos, amennyire elfogadom az első két fölvonásra észrevételeid, a harmadikra tett megjegyzéseid annyira megzavarnak. A malomba gyűltek elpusztulásával valóban egy teljes társadalom — reméljük, hogy csak az akkori Magyarország — elpusztulását akartam ábrázolni. Vali már csak az időt húzhatja, azzal is, hogy őt. Áldozata — minden áldozat itt — igazánból értelmetlen. Ezt akartam mondani, bízom abban, hogy egy kemény igazmondás még mindig hasznosabb — akár a halottnak is — mint a hamis vigasz. (Pontosan ezt akartam — tán emlékszel — a Dózsa végén is.) A csattanások és fénymegszűnések csak az éjszaka múlását érzékeltették volna.

Gondolkozom majd, mit lehet itt csinálni, ha egyáltalán lehet. (Mert hisz magam sem vagyok az igazság itteni ábrázolásával megelégedve.) Talán semmit. De a malom aláaknázása, majd országos jelképű megmentése, bocsássál meg, a S...K...-ék magyarság-szemlélete és magyar — névója. Amit itt aláaknáztak, az rendre fölrobbant, az ellen senki sem tett semmit. Próbálni valamit a Vali szerű nők mertek s a Zsilinszky szabású megszállottak.

Egy hét múlva folytatom. Abbahagytam, gondolva előbb még egyszer átolvastam a harmadik fölvonást. De — nem olvastam el.

Közben Flóra — tegnap — elmondta, amit eddig eltitkolt — Gellért lelki összeroppanását. Mélyen megrázott. Ha beszélj vele, add át meleg ölelésemet, baráti készségemet, ha segítségére lehetek. Flóra ebben az ügyben is telefonál neked. Az ő ötlete, hogy ilyen lelkiállapotban — amilyenben most Gellért lehet — jó orvosság a munka; a tudat, hogy mások számítanak az emberre. Vonjuk hát be őt is ennek a darabnak az alakítgatásába. Szűrd meg — alaposan — ezt a föltevést s csak akkor szólj róla, ha valóban így van. Mert megeshet, hogy a kötelesség-tudat fáraszt, riaszt; ebben az esetben tehát inkább ártalom lenne.

Illyéssel kíméletből megkésve közölték a szörnyűséget, amely engem már hetek óta nyomasztott: Gellért Bandi kettős öngyilkossági kísérletét. Kimászott a WC szűk ablakán és levette magát a negyedik emeleti lakásból. Csodálatosképp jóformán semmi baja se történt. Később maga mesélte. Talpra esett, s mint jó sportember az ugrás után, gépiesen „rugózott”. A következő pillanatban mérte csak föl, hogy szándékával kudarcot vallott, mert a szűk világító udvar (lichthóf) félemelet magasan tele volt dobálva mindenféle szeméttel, hulladékkal, s úgy látszik, ez védte meg a teljes összetöretéstől. Testileg szinte épen tehát, kétségbeesett dühvel nézett körül, s ráesett a szeme egy szódásüveg-cserépre, amely úgy meredt ki a szeméthalomból, mint egy tőr. Kirántotta és fölvágtá, szétnyiszálta előbb a bal, aztán a jobb csuklóján az ereket, izmokat, inakat, idegeket.

A rémséget azonnal fölfedezte a család és kihívta a mentőket, de azok nem tudtak hozzáférni a négy emeletnyi aknaszerű mélységben. Tűzoltókra, falbontásra volt szükség, több órák munkára, amíg ájultan, kivérzetten, mocskosan kiemelhették és a már előkészített műtőbe vihatták. Orvosi beavatkozások egész sorával — hibernálás, vérátömlesztés, több operáció — hozták vissza az életbe, de hosszú heteken át senki se látogathatta. Erre utal Illyésnek írt válaszlevelem.

Mindenekelőtt köszönöm az együttérzést és a segítő készséget Gellért Bandi ügyében. A magam fejével jónak érezném a munkára serkentést, s épp így, de úgy látszik, egyelőre még korai. Testi állapota ugyan örvendetesen javul a hírek szerint, de a lelki depresszió még nem. Hallani sem akar színházról, színházi emberekről. Mészáros Ági

is próbált beszélni velem, én is, de csak a szoba ajtajáig jutottunk el, s a személyes érintkezést udvariasan elhárította. Egyedül a felesége jelenlétét viseli el, s őt is inkább csak arra, hogy „hangos gondolkodásnak” tanúja legyen. Remélem, hogy idővel enyhülni fog ez a depresszió vagy feszültség, s akkor meg is próbálok majd élni szíves engedélyvel.

... (a darab harmadik felvonásával kapcsolatban) megpróbálom ellenvetéseimet világosabbá tenni. Nem azért, hogy más útra térítsek, mint amerre menni akarsz, mert ... meggyőződésem, hogy ösztönösen is jobban érzed, mi az igazság, mi a tennivalód, mint én. Hanem mert az ellenvetések talán mindkettőnket rávezetnek a hiba gyökerére, s akkor tán a megoldást is meg lehet találni.

Levelemben ezt írod: „A malomba gyültek elpusztulásával valóban egy teljes társadalom — reméljük, hogy csak az akkori Magyarország — elpusztulását akartam ábrázolni.” Igen ám, de a malom, mint bölcső képviselheti az egész országot, mint koporsó nem. Mint bölcső azért igen, mert képzeletbeli figurái a megpróbáltatások után tetszés szerinti, az egész országot képviselő eszme hordozójává válhatnak, egy születő új vallás apostolaivá, ennek általános érvényét elhiszem. A malomban, mint koporsóban viszont ugyanezek a képzeletbeli figurák szépségükkel és rátságukkal csak önmagukat képviselik, s nem egy nemzet sorsát. Dózsa személye több volt önmagánál, mert vele, mint vezetővel az egész parasztság, s tovább menőleg az egész nemzet sorsa vált kritikussá... Itt azonban — minden erkölcsi emelkedettség ellenére — egyik szereplőnek sincs olyan történelmi rangja, hatalma, hogy pusztulása kézzel fogható katasztrófa lenne az egész nemzet életében. Segítene ezen az, ha a képzeletbeli Berecz neve helyett Bajcsy-Zsilinszkyt írná? Szerintem nem. Csak az segítene, ha az Üldözött (akár képzelt névvel is), aktív szereplője lehetne a történetnek. Ez a szál igen messze vezet, s azért inkább csak jelzem, mit képelek. Az Üldözött nem a saját életét akarja menteni, hanem a hazát. Neve zászló ezrek és ezrek szemében, valamilyen szervezet áll mögötte, határozott programja van az ország fölemelésére, s e program néhány pontjával mi, nézők is megismerkedünk. Egész magatartása, a cselekmény apró mozzanataiban való részvétele meggyőz arról, hogy erre a feladatra ő és csak ő lenne alkalmas. Nem is folytatom tovább, mert ezen a szálon elindulva szinte-szinte új darabot kellene írni.

Vajon Vali nem alkalmas ennek a feladatnak a betöltésére? Szerintem nem. Az ő helyzete és egyénisége a rendelkezésre álló értékek megvédésére való, csak hogy pusztán morális és nem materiális értékek vannak rábízva. Pusztulása fájdalmas veszteség ismerősei körében, de nem katasztrófa egy nemzet életében. Ugyanez áll Imre vagy Kálmán bácsi esetében is. Az ő együttes pusztulásuk is csak nagyon szomorú esemény, de nem országos tragédia...

A levél hosszan folytatódik még, kitér Vali revolverlövésének értelmetlenségére, valamint arra, hogy nem kell okvetlenül az életbenmaradás tényével zárni a darabot. Jelezhető, hogy ez a probléma ugyan lezárult, de rögtön kezdődött egy másik, a felszabadulásé. Érdekes alternatíva tehát az is, ha a nyilas kivételével mindenki életben marad. Ha viszont mindenki elpusztul, a darab egyik szereplőjét — nyilván Bereczet — országos jelentőségű figurává kellene növeszteni. Az utolsó passzus:

Azt hiszem, így is, úgy is meg lehet írni a darabot, s nem akarnék egyik alternatívára se rábeszélni vagy egyikről se lebeszélni. Mindkét verzióban látok becsületes drámai lehetőséget és persze veszélyt is bőven, az előadás lehetőségeit illetően. Ma egyik sem előadható, de változatlanul bízom abban (oktalanul is), hogy majd csak enyhül valamit a feszültség. S épp ezért nyugodtan biztatlak: ne hagyj abba, foglalkozz vele, válassz a fenti két alternatíva között vagy találd egy jobb harmadikat, de írd meg, írd meg, írd meg s annyszor add ide, ahányszor úgy érzed, hogy tudok valamit segíteni. 1958. okt. 8.

A biztatásnak nem sok foganatja támadt. Illyés egyelőre félretette a darabot és más munkával kezdett foglalkozni.

Gellért Bandihoz csak jóval később jutottam be, amikor a sebészek már nagyjából helyrehozták és átkerült a János Kórház elmeosztályára. Azt hiszem, nálam ügyetlenebb beteglátogató kevés akad: ilyenkor szellemileg szinte megbénulok, s alig jön a nyelvemre más, mint a legalkalmatlanabb fajta érdeklődés a hogyléte iránt. Áldott szerencsémre az első percekben egy fiatal rendező ült a betegágy mellett és színes beszámolót tartott berlini élményeiről.

Keserves megpróbáltatás volt a rendező távozása és a következő látogató belépte közötti nyegyedóra. A régi barátnak viaszarcú mása hevert az ágyon, egy jéghideg tekintetű idegen, akit szemmel láthatólag semmi sem érdekelt a színház, a család, a külvilág eseményeiből. Csak akkor élénkült fel kissé, mikor tapintatlan érdeklődésemre elmondta kiugrása és öncsonkítása történetét. Mindkét csuklója és alkarja be volt még kötve, s mint mondta, az operációk sorozata folytatódni fog. Sokat javult ugyan a két kéz bénasága, de nagy kérdés, hogy sikerül-e teljesen helyrehozni. Sajnos, tökéletesen végül sem sikerült.

A két kéz kísértetiesen rajzolt föl élményem egy két évvel korábbi emléket. A Peer Gynt próbáira készültünk, s én a szöveg néhány problémájával mentem a szobájába: ezeket majd közösen meg kell beszélnünk a fordítóval, Áprily Lajossal. Bandi a díszlet makettje előtt ült és nem volt hajlandó a szöveggel foglalkozni. Elmondta, miféle hátteret képzel a forgóra épített patkóforma emelvény mögé. Fenyő borította havas hegycsúcsokat, amelyek hol eltűnnek, hol előbukkannak a felhők gomolygásában. Előrenyújtott két keze hullámozó mozgásával érzékelte a felhők szakadatlan játékát. Előadása lenyűgöző volt az első percekben, de sehogy sem akart befejeződni. Aztán, amikor egy csendes pillanatban előhozakodtam a sürgős megbeszélővel, oda se figyelve megismételte a felhőjáték elmondását és bemutatását. Négyyszer vagy ötször ismétlődött ugyanez, s én végül dolgunk végezetlenül távoztam valami furcsa, viszolyogtató érzéssel: Bandi ma valahogy más, mint amilyen lenni szokott.

Ehhez az emlékhöz társult egy későbbi esemény. A bemutatót követő évad elején, amikor a műsoron levő darabokat szoktuk fölfrissíteni, a Peer Gynt próbáján, az őrlék jelenetében Bandi szemét elborították a könnyek. A próbának vége szakadt, s ő feldúltan sietett haza, pontosabban a szülei lakására, ahol aztán néhány nap múlva bekövetkezett a katasztrófa.

A összefüggések egyik része nyomon követhető. A próbákat megelőző napokban súlyos depresszióval küszködő testvérbátyját kísérette elmeorvoshoz és zárt intézetbe, s eközben, hogy úgy mondjam, „átragadt” rá a baj. Idáig nem hallottam ilyesmiről, most értesültem orvos ismerőseimtől a „folie à deux”, a páros megőrülés jelenségéről. Ez főként házastársaknál fordul elő: az egyik rögeszméi, kényszerképzetei hovatovább kikezdi a vele együttélő másikat az idegeit. Természetesen csak akkor, ha amúgy is van rá hajlandósága.

De ki lát az eleven emberi agy tekervényeibe? Ki a megmondhatója, hogy egy-egy furcsa jelenség — aminőkre utólag más is visszaemlékezett — valóban egy lappangó betegség apró jelzése volt-e, vagy egyszerűen egy érzékeny művésztermészet normális kedélyhullámozása? Hogy efféle alkati rendellenesség idézte elő, nagyította föl az apróbb családi és színházi nézeteltéréseket, vagy megfordítva: a külső körülmények miatt bomlott meg a belső egyensúly? Fülébe jutott-e két gyöngébben sikerült produkciója után az a gyilkos mondas, hogy elveszítette a tehetségét? S ha igen, komolyan megfordult-e ez a fejében? Valóban időszerütlenné vált az ő művészeti világnézete és megingott-e pozíciója a színházban, vagy csak ő érezte így? Mi tagadás, akkortájt engem is gyötörtek hasonló természetű aggályok, s épp ezért írtam Illyésnek a kétes értékű biztatást, hogy darabja egyelőre nem adható elő, de majd csak enyhül a feszültség.

A tél folyamán egyszer-kétszer együttesen is jártunk a kórházban. Illyés később, a darab előszavában írt ezekről a látogatásokról. Ami a lényegét, Bandi állapotát illeti, az, sajnos, mind igaz: „Ült a kórházban, nem akart visszalépni az életbe. Nem vágyott visszatérni a művészi munkába.” Néhány részletre azonban én másként emlékszem. Nem „hazatérőben” határoztuk el, hogy a darabbal mint mentőkötéllel próbálkoztunk, hanem ezzel az előre megfon-

toltszándékkal indultunk útnak. Én vittem az első fogalmazásban már kész darabot, s Illyés nyújtotta át egy alkalmas pillanatban.

Bandi valóban megörült a munkának, de aztán „meg-megállt; leejtette a kezébe adott fonalat. Panaszkodott, hogy nem tudja mindig átlátni az egész szövevényt. Képtelen már állandóan koncentrálni.” De a „formabontás” ötlete, vagyis az előjáték, s a feszült bűnügyi bonyodalom nem itt és most született, hanem régen papírra volt vetve. „Nem lehetett Gellértnek olyan ötlete, amelyet ne fogadtunk volna el, ne fontam volna én tüstént a darab szövetébe.” A jóindulatú emlékezet szépít: ez csak közös óhajunk volt, ilyen természetű gondolat sajnos nemigen merült fel. Vagyis kettőnk szép cselvetése, hogy a nekivaló munkával meggyógyítsuk, kudarcba fulladt.

Tavaszi nyíltán Illyés jelezte, hogy ismét Tihanyba költözik és végleges formába akarja önteni a darabot. Összeültünk, megbeszéltük a főbb problémákat. Jórészt azokat, amelyeket korábban már részletesen leírtam három levélpaksamétában. A személyes beszélgetés azonban jobban sikerült, s Illyés megkért, hogy mindent, ami szóba került, részletesen írjam le és küldjem utána Tihanyba. Így is történt. Válasza az első küldeményre:

Tihany, 1959. V. 1.

Köszönöm fáradozásod. Kaptam föladatot s mint mindig, ha idegen területen mozgok, azt érzem, az a helyes út, amit mutatnak. Megpróbálok, nemcsak átgondolni a szíves tanácsokat, hanem átvenni is. A siker persze más dolog.

Szeretnék mégis minél gyorsabban végezni. Arra kérek hát, ne várd meg az én munkám. Gondold azt, hogy megcsináltam s úgy folytasd te is, amit szíves voltál vállalni. Várom tehát a második s a harmadik fölvonás elemzését, kiszálasát is. Bandi hogy van? A hozzám jutott hír szerint, jobban. De munkaképesen? Sok szeretettel üdvözlöm.

Egyelőre lent maradok. Ide kérem hát a folytatást, postán vagy Flórával.

Megörültem a levélnek, s még jobban a hamarosan befutó, újjáformált első felvonásnak. A technikai igazításokra, s egyéb apróbb módosításokra nem érdemes szót vesztegetni. Javaslataim egy része használhatónak bizonyult, más része nem. Fény derült néhány eddig homályos mozzanatra, mint például, hogy Vali és Géza házassága válsággal fenyeget. A véleményem szerint döntő fontosságú Berecz—Kálmán jelenet is mozdult valamicskét előre. „Berecz üres báb” — írtam volt a hibajegyzékben, s megpróbáltam fölvezetni, miféle magatartás, milyen gondok, gondolatok tehetnék elevebbé. Az új változatban gazdagodott ugyan a figura, de még mindig nem vált olyan plasztikussá és megragadóvá, mint szerettem volna. Kitűnően sikerült viszont Kálmán és Vali új első jelenete. Ezt kértem: „Ide kellene egy rövid jelenet Vali és Kálmán bácsi között. Többször is szó esik Vali rajongásáról, szinte éteri szerelméről — epikus formában. Ezt kellene itt szívhez szóló derével drámai formában ábrázolni.” Csak az indítást másolom ide:

Kálmán Üdvözet, kormányos! A tenger ma reggel?

Vali Tegnap még kapitány voltam!

Kálmán Van, amikor a kormányos a több. Sőt a: fűtő! A veszély lefelé avanzsáltat.

Közben elrendezik az öreg nyugszékét.

Vali segítőkor anyai melegséggel érintgetve apóságát. Baj van?

Kálmán Én kérдем tőled.

Vali Tetszett rádiót fogni?

Kálmán Tetszettem. Épp azért kérdem tőled a helyzetet.

Vali A kapitány is, a kormányos is csak jót jelenthet a hajó bölcs megtervezőjének, vízrebocsátójának.

Kálmán Nőének! Ha már megint ezt a hűrt pöngeted. Az, látod, szívesen lettem volna. Néhány ezerévnnyi tapasztalat után a teremtett lényegből kiválogatni egy

*bárkára valót! Megrostálni az isten dolgát. Egyet azért még sem értek. A te-
tűt. Azt mért vette be Noé?*

Ezt a pár sort, úgy érzem, be lehetne iktatni egy poétika példatárába: hogyan teremt a költő a *semmiből* (amit én óhajtottam), valamit.

Bizakodó hangulatban fogantatott május 19-én kelt levelem: „...ez ama ritka munkák egyike, amelyek mégis elhitetik velem, hogy érdemes a mesterségemet tovább csinálnom.” Az utolsó mondat: „Néhány nap múlva megpróbálok nekilátni a harmadik felvonásnak, s mi-
helyt kisütök valami okosat, jelentkezem.” Maga a levél a második felvonással foglalkozik, s megpróbálja követni a szereplőket a színpalak mögé. Amit a közönség nem lát, az írónak ab-
ból is tudnia kell a fővonalakat, másként ellentmondásokba keveredik. Föl is soroltam ezek-
ből egyet-kettőt. Aztán: jó lenne a két gyereket, Ferit és Miliit kedvesen, rokonszenvesen meg-
mutatni, érdemessé tenni a megmenekülésre, s erre többféle megoldás kínálkozik. Például:
együttesen hurcolnak valami bútordarabot, s itt megpihennek. Lényegesebb Vali és az ura,
Géza viszonya egymáshoz. Ebből sok meg van írva, de nem elég.

*...Minden adottság megvan itt egy nagy, drámai jelenetre: a két ember teljesen
megvilágosodhatik egymás előtt... Egy ilyen természetű jelenetbe minden belefér: a két
ember kétféle véleménye hazáról, emberségről. Egész múltjuk, szerelmük, kisebb-
nagyobb csalódásaik. Ilyen jelenetekért szoktak drámát írni, ezt nem szabad elsietni.*

Végül: Imre alakja elhomályosodik, amikor a nyilas, Takács *mások jelenlétében* faggat-
ja: hol rejtőzik az üldözött. Itt, s a harmadik felvonásban bőséges anyag kínálkozik egy hatal-
mas párlenetire, hiszen ha más nincs jelen, önmagától adódik, hogy Imrének a maga módján
mindentre meg kell felelnie.

Nem szeretnék a csalhatatlanság fényében tündökölni. Ebben a levélben is, akár a többi-
ben, volt egy sereg rossz tanács. Gyakorlatilag minden tanács rossz, amit az író nem tud meg-
fogadni. Illyés a fentiekből sokat, s még néhány próbóbbat magáévá tett.

1959. V. 23.

*Bámulom operáló késed, csontillesztő gyakorlatod. Követem továbbra is taná-
csod; lássuk, hogy jár így az alakzat, ha egyáltalán talpra áll. Egy a baj: az első fel-
vonás maga 35 oldal. Roppantul takarékoskodni kell tehát.*

*Az első fölvonást különben itt küldöm; ha átfutod máris, úgy nézd, mit lehet ki-
hagyni belőle. Mert viszont az előjátékot eddig megtartandónak érzem: a téma oly fon-
tos itt, hogy nem lehet elégszer szájbarágni. Az eddigi terjedelem így tehát 38 oldal. Ho-
lott én változatlanul rövid, gyorsan pergő darabra gondolok.*

*Köszönöm ígéreted a harmadik fölvonásra vonatkozóan. Nem sűrgetlek — a mos-
tani végeznivaló nálam is hosszabb idejű lesz — de örülnék, ha mielőbb ezt vennéd
munkába.*

*Bandiról én nem a legjobbakat hallottam. Aggódom érte. Ha látod, add át üdvöz-
letemet s ajánld föl változatlan segítségkészségemet.*

A harmadik felvonás kemény dió volt, ami a legtöbb új darab esetében így szokott lenni.
Itt kell összefutni minden szálnak, befejeződnie a történetnek. Május 27-én adtam föl észrevé-
teleim listáját. A java rész az első képre, Kálmán és Berecz jelenetére vonatkozott. A befeje-
zésre is, de nem mertem újra előhozakodni azzal a már egyszer elutasított óhajjal, hogy a sze-
replők a nyilas kivételével maradjanak életben. Beértem egy korábban megbeszélt kompro-
misszummal: legalább a két gyerek, Feri és Mili szökhessen el. A végén a ritmust kellene meg-
gyorsítani.

*Takácsot a házkutatás kudarca — úgy érzem — más emberré formálja. De még
jobban meg kellene vadulnia, ha egyre nő a külső veszély... A lényeg, úgy érzem: szo-
rul a hurok, s most már nem lehet enni, feketézni, pasziánszot rakni. Az emberek zöme*

ilyenkor hisztériássá és erőszakossá válik (Takács, Géza, Hadnagy), ami a másfajta embert viszont bizalommal és nyugalommal tölti el.

A darab több olvasója (Bandi, Cini, Tamás) kifogásolta, hogy túlságos nyugalommal beszélgetnek az emberek, s ez nem fejezi ki a háborús helyzet igazságát. Én úgy érzem, hogy az izgatott légkör leginkább itt hiányzik, ebben az utolsó képbén.

Bandival egyébként tegnap találkoztam. Állapota örvendetesen javult, de színházal, színházi dolgokkal nem akar foglalkozni. Remélem, ez is megváltozik még, s akkor az ő részletes véleményéről is beszámolhatok.

Valamelyest szépitettem az igazságon. Bandi elolvasta a darabot, de amikor a megbeszélésre került a sor, panaszosan ismételtette, hogy nincs „rálátása”. Sok közös munkánkból tudtam, hogy ez mit jelent. Azelőtt olvasás után azonnal megjelent előtte a szöveg színpadi víziója. Egészében ragadta meg, s ehhez a képzeletbeli egészhez viszonyította a részleteket: melyik szolgálja jól az írói mondanivalót, melyik nem. Most megakadt az első lapoknál, az előjáték egy-egy mondatánál, s nem is jutottunk tovább. Mintha ő maga is széttört volna. Az elektrosokk és az erős nyugtatók egy időre a tudata alá gyömöszölték a kínzó gondolatokat, de velük együtt a többit is: a gyors és áttekinthető gondolkodás készségét, az alkotó fantáziát. Megmaradt a régi sikerek emléke, de csak olyanformán, mint a két kéz, amely most már talán soha többé nem tud úgy megragadni valamit, mint régen.

A „túlságos nyugalom” közös barátunk, Karinthy Cini véleménye volt: őt is megkértem, hogy olvassa el a darabot. Több, jogos észrevételt tett a homályos, nehezen érthető részletekre. Major Tamás *véleményére* nem emlékszem, csak idegenkedő magatartására, ami nem sok jóval biztatott.

Hogy levelemre visszatérjek: a harmadik felvonás első képének könnyen érzékelhető *formális* hibája, hogy jóformán Kálmán bácsi monológja az egész, Berecz alig szól közbe. Nem tudni, hogy az öreg miért, miféle céllal mondja el azt a sok szép és értékes gondolatot a hazáról, hazaépítésről, amit az író a szájába adott. A történeten belül ezt az indokolhatná, ha ottmaradásra akarja bírni az üldözöttet, aki viszont tovább akar állni, mert értesült arról, hogy nyomoznak utána, ami a rejtőzködő zsidók s az egész háznép életét fenyegeti. Ez a szituáció a visszájára fordul, amikor kiderül, hogy amennyiben a házkutatás nem jár eredménnyel, a katonaság rommá lövi a malmot. Berecz most már inkább földadná magát, Kálmán bácsi viszont egerúton kiszöktetné, akár erőszakkal.

Ennél a csontváznál fontosabb a hús: Berecz alakjának megformálása. „Ő a történet tengelye, hisz minden esemény, minden ember az ő megmentése körül forog. S ez a tengely nem elég erős.” Elmemozdításul rendre felsoroltam Kálmán monológjának azokat a gondolatait, amelyekre az üldözött jogos ellenvetéseket tehet. Ez az injekció hatékonyan bizonyult, mint a hamarosan befutó új verzióból kiolvashattam. Berecz, aki az első változatban félholtan hevert, s alig szólt, most lábra állt, s nemcsak fizikai értelemben. Egyelőre legalább mint vita-partner, reményt keltően, hogy utóbb talán emberileg is színesebbé válik. Közben:

Tihany 1959. VI. 21.

Itt küldöm a második fölvonást, előre is köszönve szívességed. Nézd, kérlek, rögtön azt is, hol lehet rövidíteni, ha csak mondatokkal is.

A harmadik első részét szintén elkezdtem, a megbeszéltek szerint. Azzal a pótlással, hogy a padlás-szobába beültem Ferit, az inast is: tanuljon, legyen mit átmentenie s tudja a menekülés titkos útját.

A nagy gond a következő, a legutolsó jelenet. Másképp ma alig tudom elképzelni, mint hogy Vali az idegösszeroppanástól már-már eszelősen ragaszkodik a maradáshoz s lövi le szinte tébolyultan Takácsot.

Várom ismét véleményedet.

Bandiét remélhetjük hamarosan?

A küldeményre július 5-én válaszoltam:

Nem panaszképen, hanem mentegetőzéssel: fáradt vagyok és rossz állapotban (a nyári pihenés majd helyrehoz), ezért dolgozom ilyen lassan. Gyanakszom is: hátha csak saját idegességem miatt nem tetszik a darabnak egyik vagy másik része. Most újra elolvastam, s változtatlanul az a véleményem, hogy az első felvonás kitűnő. A másodikban is megvan minden, amitől jó lehetne, de különösen két helyt, az elején meg a végén nem jó az elrendezés. Lényegében véve pasziánszot kell játszani a mondatokkal, mint a kártyával...

A Géza—Vali jelenet anyagában jó, elrendezésében nem. Túlságosan korán nagy hangsúlyt kap a Berecz-ügy, s épp ezért elsikkad a végén. Az indulatok mozaik-szerűen széttöredeznek. Mire valamilyen hangulatba belelélné magát a színész s a néző, már másról van szó, aztán megint csak visszakanyarodunk ugyanoda. A jelenet természetes menetét így képzem...

A részleteket nem másolom ide: utalások, amelyeket csak a teljes szöveggel együtt lehet megérteni. Itt is, mint egyebütt, a javaslatok egy része elfogadhatónak bizonyult, más része nem. A levél vége:

Egyelőre eddig jutottam. Nem hinném, hogy estig a végével is elkészülnék. Holnap (hétfőn) ott leszek a közelben: Aszófőn, de sajnos, kocsit nem kaptam, vonattal pedig éppen csak hogy megjárhatom az utat, Tihanyba nem tudok átruccanni. Kedden az egész népes haddal elvonulok nyaralni (cím: Kismaros, Börzsönyliget.) Mihelyt ott egy kicsit megüledtünk, folytatom.

De még mielőtt folytathattam volna, Illyés megjelent, hogy megbeszéljük a befejezéssel kapcsolatos problémáit. Egyéb elintéznivalói miatt hagyta ott Tihanyt, s egyúttal benézett a színházba, de ott persze hiába keresett. Viszont összeakadt Majorral, s az följánlotta, hogy kocsin kihozza Börzsönybe. Beszélgetésünkből csak a legfontosabbra emlékszem. A befejezés új elképzelése: Vali ugyan ráfogja a pisztolyt Takácsra, de az birokra kel vele. Dulakodás közben sül el a fegyver. Vali összeesik, a nyilas katonáival együtt elmenekül. A közelben eldördül egy puskalövés, amelyről nem tudhatni, hogy a menekülők utolsó vagy a felszabadítók első megnyilvánulása. Jobban szerettem volna ezt világosabbá tenni, de úgy éreztem, Illyés engedékenységének végső határához érkeztünk. (A végleges verzióban ez valamivel mégis világosabb: Takács ezután az ablakon lő ki, tehát a malom körül van véve, itt vannak az oroszok.)

Volt-e szó másról is? Nem tudom. Az iszonyatos szűnyoginvázió miatt alig lehetett folyamatosan tanakodni. De talán nem is ez volt a lényeg, hanem az a tény, hogy Major hozta ki kocsin. Mint említettem, ő idáig elég hűvösen kezelte a darabot. Most mégis mintha föllengedett volna, s már pusztá megjelenése is azt a látszatot keltezte, hogy a darabot elfogadta és még abban az évadban műsorra tűzi.

A folytatás, július 14:

A szűnyogok, mint láttad, kissé megnehezítik a munkát. Pedig ez az Imre—Takács jelenet olyasmí, mint a Fáklyaláng II. felvonása: a nagy jelenet, a nagy párharc két férfi között. Nem sok a hijja, hogy valóban olyan is legyen. Az anyag megvan hozzá, a két szembenálló férfi is, csak a jelenet fölépítésén kellene még igazgatni. Két bajt látok. A jelenet most inkább monológ, mint dráma... A másik baj: a jelenet nem halad folyvást előre, hanem meg-megtorpan, visszakanyarodik, újra nekilendül...

A részleteket mellőzöm. A levél vége:

Nem tartom kizártnak, hogy a szűnyogdöngés vagy a gyerekzsivaj miatt imitt-amott értékes gondolatokat is kihagytam. Ha így lenne, elnézésedet kérem, mert csak az ismétlődő gondolatokat akartam kihagyni.

A harmadik felvonásból nálam van a teljes első kép, a második képből pedig három és fél lap, eddig: Feri belép a folyosói ajtón. Vali az előbbi izgalommal... (szövege már nincs). Az első képpel, úgy hiszem, alig lesz dolog. Ami megjegyzésem mégis lenne, azzal egy pár nap múlva jelentkezem. A másodikkal inkább akkor, ha végig láttam.

Börzsönyliget, 1959. júl. 22.

A III. felv. 1. képpel csak egy a baj (még mindig a régi): Berecz ábrázolása. Még mindig nem ember, nem igazi vitapartner, csak végszavakat ad Kálmánnak. Fal, amelyről visszapattan a labda, s — hogy a hasonlatnál maradjak — Kálmán beszél, beszél ennek a falnak. Megpróbálom alább a jelenet csontozatát megerősíteni, de persze arra még hús és vér is kell...

... (nem elég világos), hogy Berecz menni akar, Kálmán pedig marasztalja. De ez még kevés. Azt is tudnom kellene, hogy Berecz miért akar menni és Kálmán miért marasztalja. A két miért-re adandó válasz (ha szerencsésen beletalálász, egy-egy mondat) az egész jelenet kulcsa. De a két mondathoz nagyon pontosan el kell képzelni a két embert s a két szándékot.

Mit akarhat Berecz ebben az utolsó pillanatban? Legáltalánosabban: megmenteni és megszervezni az országot. Legkonkrétabban (csak elrettentő példaül ide a sablont): megakadályozni egy híd felrobbantását. Nem kell tán sokat magyaráznom: nem ez az utálatos sablon kell. De valami konkrétum kell.

Kálmán miért-je jobban meg van írva, de azt is világosabbá lehetne tenni...

A kép többi része kitűnő, egyetlen apró megjegyzésem van csak: 10. lap: Fiatalon lelőtt egy főkolompos parasztot, stb.

Aki tudja az Áchim-ügyet, bosszankodik. Ebben a pillanatban épp ezzel az ifjúkori ballépéssel kell bemutatni Bajcsy-Zsilinszkyt?

Aki nem tudja, megzavarodik: lelőtt egy parasztot, s ezért üldözi most Takács? Tehát Takács voltaképpen paraszt-párti?

A kritikus mondat helyett akármilyen általánosság jó: sztrájkot szervezett, felvult, tüntetett, többször el volt ítélve, stb.

Ugyanezen a napon kelt:

1959. VII. 22.

Itt küldöm a végét. Csinálom közben a második áttanácsolt részeit. S várva, hogy — igazán túl lehessünk rajta.

Vannak percek, amikor olyannak villan elém az egész, amilyennek képzeltem.

Hálásan köszönöm fáradozásod s röstellve, hogy még nyaradat is megbolygattam, a régi szeretettel köszöntlek,

Illyés Gyula

1959. VIII. 3.

Ha bírod még: itt az utolsó részlet, a III. felvonás első képe is.

S elküldöm a második kép egy újra fogalmazott oldalát is. Azt javítottam ki — másutt is egy-két mondattal — hogy Kálmánnak ebben a jelenetben szinte semmi szava sem volt, holott jelen van s épp az ő dolgairól van szó.

Így nagyjából a végén volnánk... Mi most még a teendő, az előtt, amire rögtön rátérek. Újra legépeltetni az egészet? Milyen a te példányod? Használható erre? Vagy én készítek össze az enyémet?

Amiről beszélni szeretnék, az eredeti gondunk: Bandi bevonása, illetve a darab fölhasználása az ő visszakormányzására a munkába s az életbe. Elképzelem, vonakodni fog; nyilván az esetleges kudarc miatt. Erre a gondolatom az, meg kellene kérni valamelyik rendező barátját, álljon úgy Bandi mellé, hogy az ne is sejtthesse, baráti kéz vezet át a döccenőkön, (ha valóban lesznek.) Segíthetnének esetleg mi magunk is neki. Időnk van, a hamaros bemutatónál fontosabb a darabnak ez a mentőkötel, vagy Ariadne-fonál lehetősége...

Börzsönyliget, 1959. aug. 11.

Megkaptam a III. felv. első képét s a második kép újraírt 15—16. lapját. Ezzel a III. felvonás rendben lenne, lehetne gépelltetni, csak épp ezt az új lapot nem tudom egészen pontosan beilleszteni a magam példányába. Nyilván a következő lapon is változtattál egy-két szót, mert így nem illeszkedik a kulcs a zárba. Végül majd vagy azt kell tennünk, hogy összenézzük a két példányt, s úgy adom le a magamét gépelni, vagy a tizedet kell teljesen áttekinthetővé tenni...

Nem láttam még utolsó formájában a II. felvonást... Mielőtt legépelltetnők, jó lenne, ha ezt is láthatnám.

Az első felvonást egyébként én még júniusban legépelltettem három példányban, azt már akkor véglegesnek tartottam. Ha közben nem módosítottál rajta, ezt a három példányt kellene folytatni, s aztán odaadni friss-szemű embereknek, van-e valami érdemleges propozíciójuk.

A fő-kérdésben, Gellért Bandi állapotában teljesen tájékozatlan vagyok. A színházból azt hallottam, hogy augusztus 21-én munkába áll. Igaz-e ez vagy csak vágyálom, nem tudom. Előre láthatólag végleges Pestre érkeztem előtt nem is fogom tudni. Erről hát majd csak akkor beszéljünk. Remélem, igaz ez a hír, s akkor persze ő lesz az első friss szem, aki az új formával megismerkedik. Egyelőre nem tudok, nem is akarok arra gondolni, mitévők legyünk, ha rá mégsem számíthatunk.

Amennyire a színház műsorterveit ismerem, karácsonyig nemigen lehet szó bemutatóról: a nagy színházban a Budai Nagy Antal lesz az első, egy amerikai darab a második bemutató, a kicsiben a szovjet Tánja és Shaw Candidája nyitja a sort. Tehát legalább is október közepéig van időnk a szöveg végleges rögzítésére. (Bár az én hitem szerint ezzel most már sokkal hamarabb elkészülünk.)

Ezzel zárult a levelekbe foglalt párbeszéd, de a történet folytatódott. Nem úgy, mint szerettem volna.

A Malom a Sédén nem került színre a Nemzeti Színházban; szinte észrevétlenül lemaradt a műsorterről. Áthidaló megoldásul fölmerült a Fáklyaláng felújításának gondolata. Annyival is inkább, mert Gellért Bandi teljes értékű munkájára a jelek szerint egyelőre nem lehetett számítani. Csak valami látszatomunkára, amelyet valójában az ő régebbi rendezőpéldánya alapján a segédrendező és a színészek végeznek el. Elsőnek aztán mégsem a Fáklyaláng, hanem a Ványa bácsi felújítására esett a választás. Semmiféle adatom, bizonyítékom nincs, de az érzésem az volt, hogy akkoriban Illyés személyét kezdhették ki, s Major ehhez igazodott.

Látszólagosnak bizonyult Bandi visszatérése az életbe. Feleségétől elvált, új lakást kapott a Várban. Mindkettő lebonyolítását felsőbb szervek intézték. Biztatásul, de talán titkos lelki-furdalásból is. Újra megnősült, s odavették a két gyereket is. De a szellemi egyensúly nem állt helyre. Irtózott a lépcsőtől, mert, mint mondta, húzta a mélység. Lehetőleg a két fia kezébe kapaszkodott — egyik öt, a másik három év körül járt — s ha nem voltak vele, az ő nevüket mormolta magában, mint egy varázsigt, hogy ismét le ne ugorjon. Jobb napok után újra meg újra visszatért a depresszió. Védekezésül erős gyógyszereket szedett. Ezekből vett be végül egy marokra valót. 1960. március 1-én holtan találták. Most sikerült.

A darab aztán megjelent folyóiratban, majd kötetben is. Bevezetőjében Illyés bőven foglalkozott a történetével is, amiről a fenti levelek szólnak. Itt emlékezik meg egy mozzanatról, amelyről idáig nem esett szó. A darabot a tél folyamán Révai József is elolvasta, Gellérttel is beszélt róla, pártolta előadását, mert ezzel tán feloldódik az Illyés körüli „publikálási merevgörcs”. Ő is adott tanácsokat, főként Berecz személyét illetően. „Révai már-már munkásmozgalmi ellenállónak szerette volna látni. Nem győzött meg; ilyen típus nem illett abba a környezetbe. De a vitából, amit Berecz a tanárral folytat, nem egy mondat kettőnk között hangozott el. Teácsészék fölött, majd üzenet alakjában, Gellértten, illetve Benedek Andrásón át.”

A találkozásról Banditól is hallottam. Betegágya mellett meg akarta látogatni a szintén

beteg Révai, de ő megelőzte és átment hozzá. Hogy a darabról mit beszéltek, arról vagy nem szólt nekem, vagy azóta elfelejtettem. Berecz alakját illetőleg azonban régen kialakult a saját véleményem, amely nem volt azonos Révaiéval, bár érintkezett az övével. Illyés félreérthette szándékomat, ha azt képzelte, hogy Révai óhaját tolmácsoltam. Ahhoz, hogy Berecz valóban a tettek embere legyen, másfajta történetre, szinte egy új darabra lett volna szükség. Az üldözött, sarokba szorított, szinte magatehetetlen alak drámai megfogalmazásban csak úgy lehetne a tettek embere, ha végül kivágná magát, vagy legalább pusztulása előtt elvégezhethetné a rá méretezett feladatot. Erről én már az első olvasás után, októberben lemondtam. Gykezetem pusztán arra irányult, hogy — kártyás nyelven szólva — Illyés az általa kiosztott lapokból belicitálja és megcsinálja az elérhető maximumot. Ám ennek is nélkülözhetetlen alkatrésze az Üldözött alakjának rokonszenves és pasztikus ábrázolása — emberi mivoltában. Ráadásul kimagasló egyéniségnek kellene lennie, akinek élete-halála sorsfordító az ország számára. Így válhatik a malom a szakadék szélén álló ország jelképévé, és így lenne általános érvényű, ami ott a hazafiságról elhangzik.

A darabból nem lett második Fáklyaláng, de az elvégzett munka nem esett hiába, amint jóval később, 1970-ben kiderült a Veszprémi Petőfi Színház, majd a József Attila Színház előadásán. (A végső simításokat ekkor kapta meg.)

A régi Nemzeti Színház 1964. június 28-án bezárta kapuit, mert lebontásra ítélték. A „beomlással fenyegető” falakat, mivel a csákány nem bírta velük, robbantással kellett ledönteni. Röviddel utóbb mondta egyszer Illyés körülbelül ezt: „Ezen a pusztuláson lehetett lemérni, mit jelentett egyetlen ember, Gellért Bandi személye. Az ő kiesésével ment tönkre ez a nagy múltú, nagyszerű intézmény.”

Húsz év után, mialatt földidéződött a kettős történet, mindinkább kezdett egymásba játszani képzeletemben a darabbeli magatehetetlen Berecz és a betegágyon fekvő Gellért Bandi alakja. Végső soron egyiket sem tudtunk segíteni. Az egyik nem rajtunk állt, de a másikhoz Illyés imént idézett gondolata megadhatta volna a kulcsot.

